

V. VITKAUSKAS

KELIOS PASTABOS DĖL FORMŲ *šū sesū*

K. Būga, versdamas K. Jauniaus „Lietuvjų kalbos gramatiką“ į rusų kalbą, yra įrašęs pastabą: „Въ тельшевском уезде около Ворнь (Varniai) даже ū изъ общелитовскаго уо перед s и въ абсолютномъ конце слова изменилось въ ц: там говорятъ, напр.: *glūsniš* ‘ива’ изъ *gluosniš*, dat. sg. *bérnu* изъ *bérnuo* (зап.-жем. *bérnou*); *šū* ‘собака’ изъ *šuō*, *pasku* ‘после, потомъ’ изъ *paskuo*“¹. Šioje pastaboje minimi faktai, ypač priebalsinio kamieno formos yra kartojamos ne viename kalbiniame lituanistiniame mokslo darbe. Pvz., J. Endzelynas knygoje „Baltų kalbų garsai ir formos“ mini žemaičių formas *šū*, *mėnu*, *sesū*, pridurdamas, kad „kol dar nėra pilnai pažįstamos visos tos tarmės, kur tokios formos sutinkamos, negalima apie jas drąsiai pasisakyti“². Panašiai, šių formų plačiau nenagrinėdamas, rašo ir J. Otrębskis: „Forma nom. sg. rzeczownika *sesuō* występuje w języku litewskim jeszcze w innych postaciach: *sesū* (na Żmudzi), *sesui* i *sesuvà*. Forma *sesū* znajduje wyjaśnienie na tle stosunków fonetycznych w dialektach żmudzkich“³. Formas *sesū* ir *šū* mini ir E. Frenkelis⁴. Šiame straipsnyje norima apie tokias formas pakalbėti kiek plačiau ir panagrinėti jų kilmę.

Pirmiausia iškyla klausimas, kur jos vartojamos ir kaip atskirose tarmėse tariamos.

I. Žemaičių dounininkų tarmės tevartoja tik formas *šou*, *sėsou*, *ròdou*, *pėimou*, *tėšmou*, *lėimou* ir kt.

II. Žemaičių dūnininkų tarmėse šiuo metu beveik visuotinai vartojamos formos *šū*, *sėsū* (pietinių tarmių *sesū*), *ròdū* (*rudū*), *tėšmū* (*tešmū*), *pī·mū* (*pī·mū*), *lī·mū* (*li·mū*), *augmū* (*augmū*) ir t.t. Čia išsiskiria tik Važnių, Pāvandenės, Váigu-

¹ К. Явнисъ, Грамматика литовскаго языка, Петроградъ, 1908—1916. Переводъ грамматики литовскаго языка, исполненный К. Бугой, 83 (1 išnaša).

² J. Endzelynas, Baltų kalbų garsai ir formos, Vilnius, 1957, 127.

³ J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, III, Warszawa, 1956, 52. Forma *šū* minima op. cit., 58, o *mėnu* — op. cit., 62.

⁴ E. Fraenkel, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg—Göttingen, 1962, 777, 1033. Be to, E. Frenkelis (op. cit., 438) mini F. Kuršaičio nuo Vieksnių užrašytas formas *mėnung* ‘mėnuo’ ir *šuņg* ‘šuo’. Tačiau dabar Vieksnių apylinkėse tevartojamos tik *mienou*, *šou* tipo formos, ir apie F. Kuršaičio pateiktą formų autentiškumą sunku ką nors pasakyti.

vos apylinkių tarmės, kur senieji vietos žmonės dar vartoja formas *sesū'n*, *rudū'n* (Vaiguva); *tėšmū'n*, *ròdū'n*, *áugmū'n* (Pavandenė); *pī'mū'n*, *sēsū'n* (Varniai)⁵. Žinant, kad šiose tarmėse šaknyje prieš pučiamuosius ir kai kuriais atvejais žodžio gale yra išlaikyti senieji *an* (> *on*, *un*), *en* (> *en*), *in*, *un* (pvz., varniškių, pavandeniškių *žõ'ncès*, *grõ'nšc*, *i'sesprê'nctę*, *blě'nctę* „berti miltų į sriubą“, *lī'nce*, *grī'nščė*, *šū'nctę*, *šákū'n*, *ànõ'n*, *bòvė'n*, vaiguviškių *kúnctis*, *keñ.cti*, *sugriñ.čk*, *skúncti*), formos *tėšmū'n*, *šū'n* pagal šių tarmių dvigarsio *un* atliepimą literatūrinės kalbos (lk.) balsiui *u* ir buvo transponuotos *šū*, *sesū*.

Čia minėtų ir joms gretimų šiaurinių žemaičių dūnininkų tarmių prieš pučiamuosius priebalsius ir galūnėse esančių dvigarsių *un*, *i'n* (*un*, *in*) transponavimas lk. balsiais *u*, *i* yra keblus daiktas. Mat, yra daug atvejų, kai šitaip transponuoti negalima dėl neetimologinio priebalsio *n* atsiradimo po ilgųjų *i*, *u*⁶ (jie gali būti kilę ir iš *ie*, *uo* pagal žemaičių dūnininkų tarmių dėsnius) tam tikrose formose ir atskiruose žodžiuose⁷. Štai būdingesni atvejai:

a) Jau K. Būgos minėta *a-*, *ia-*, *u-*, *ju-* ir vyriškosios giminės *i*-kamienių daiktavardžių vns. naudininko galūnė, pvz.: *vī'rū'n* (*vī'rū'n je nanu'selē'ise*, *nasogi'vė'nce*), *žūodžū'n*, *vāikū'n* (*namaiši'k vāikū'n* „berniui“ *gālvūos*, *tabīegī' nu' mergū'n*), *žmūogū'n*, *karālū'n*, *dõ'nčū'n* ir kt. (Pavandenė); *vā'kū'n*, *kròpū'n* (*rēiks tām kròpū'n* „išdykėliui“ *pašventė.ma* „pylos“ *dū'tę*), *ā'lū'n* (*ta gèrà bačkė.ke ā'lū'n*), *trāk-tuoŕū'n* ir kt. (Vidsodis, Kelmės r.); *pūonū'n*, *lūopešū'n* (*prakotā*, *lūopešū'n* „lopšiui“ *sõ.ptę gèrà ę neblakstī'sę puo sūoda* „sodžių“), *krieslū'n*, *karēivū'n* ir kt. (Užventis); *brūolū'n*, *vi'ròkū'n* ir kt. (Varniai); *pīrštun*, *škuŕlun* (ret., Šaukėnai) ir t.t. Šiuo atveju prie žemaitiškos vns. naudininko galūnės *u* < *uo* < **ō* priebalsis *n*, be abejo, atsirado dėl vėlesnės *u* nazalizacijos, įvykusios, derinantis prie visos daiktavardžio paradigmos⁸, kurioje po daugelio galūninių *u* eina iš seno išlaikytas

⁵ Reikia manyti, kad seniau jos buvo plačiau vartojamos, nes, pavyzdžiui, šitokias formas savo raštuose vartojo L. Ivinskis (kilimo nuo Užvenčio): *didis szun* (Genawejte... iszguldita par L. Iwinski, Wilniuje, 1863, 40), *rudun artinose* (op. cit., 79), o dabartiniu metu apie Užventį jų vartojant neteko išgirsti. 1966 m. forma *rudū'n* užrašyta Pašilėje (prie Kražių).

⁶ Apie neetimologinio *n* atsiradimą įvardyje *meñs* „mes“ (šiuo metu šitaip sakoma pietiniuose dūnininkuose apie Kelmę, Kražių, Vidūklę, Stulgių) žr. P. Arumaa, *Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina*, Tartu, 1933, 22 tt.

⁷ K. Būga manė, kad žemaičiai *in*, *un* prieš pučiamuosius priebalsius ir žodžio gale iš pradžių buvo išvertę į *i*, *u*, kaip ir kiti lietuviai, o dabartiniai žemaičių *in*, *un*, atliepią lk *i*, *u*, yra atsiradę dėl vėlesnės *i*, *u* nazalizacijos (K. Būga, RR, II, Vilnius, 1959, 645), tačiau ši mintis yra diskutuotina, nes ji paremta tik Kvėdarnos tarmės, ribojančiosi su nosinių balsių neišlaikiusiomis žemaičių tarmėmis (Judrėnai, Švėkšna) faktais, ir kažin ar jie gali būti apibendrinti visam, gana dideliame žemaičių tarmių plotui, kur *in*, *un* prieš pučiamuosius išlaikytas.

⁸ Kad visos vardažodžio paradigmos sistema su daugeliu iš seno išlaikytų galūninių dvigarsių *in*, *un* yra turėjusi įtakos vėlesnei balsių nazalizacijai, manė ir P. Arumaa (P. Arumaa, op. cit., 22).

priebalsis *n*. Pavyzdžiu gali būti Pavandenės tarmės *a*-kamienio daiktavardžio paradigma:

V.	<i>mėšks</i>	<i>mėškā</i>
K.	<i>mė.ška</i>	<i>mėškū·n</i>
N.	<i>mėškū·n</i>	<i>mėškā·ms</i>
G.	<i>mė.ška</i>	<i>mėškòs</i>
In.	<i>mėškò</i>	<i>mėškā·s</i>
Vt.	<i>mėškė</i>	<i>mėškū·ncė</i>

Manoma, kad *n* panašiai pridėtas irrieveiksmyje *pàskū·n*⁹ (Pavandenė, Varniai), tačiau Lietuvių kalbos žodyno kartoteka rodo, kad tokio tipo formos yra vartojamos gana plačiai ir vargu ar gali būti siejamos su vėlesne balsių nazalizacija žemaičių tarmėse. Pvz., *paskūn* (ir *paskūnt*) užrašyta žvejų tarmėje Prūsuoše¹⁰, *paskuñ* – vakarinių dzūkų tarmėse (Lėipalingis, Veisiejai, Azierkai), *pàskonâ·s* – apie Švėkšną, Judrėnus, Gařdamą, Gárgždus, Vėžaičius ir kt., *pàskonê·s* – apie Švėkšną, Vainutą, Pajūrį, *pàskuniais* – Pagėgiuose, *pàskono·s* – Ramučiuose (Šilutės r.). Šie pavyzdžiai rodytų, kad šiuo atveju *n* gali būti kokia postpozicija (plg. formas *namôn*, *namiēn* ir pan.), o ne vėlesnės nazalizacijos padarinys. Tokią prielaidą sustiprina tas dalykas, kad tokio tiporieveiksmiai kaip *pàgrečū*, *pàmečū*, *pàdi·ñū* ir kt. (Pavandenė, Varniai ir kt.) neetimologinio *n* neturi.

b) Kai kurių *ia*-kamienių įvardžiuotinių būdvardžių ir skaitvardžių vns. vardininkas, pvz., *vi·rėsnî·ncės*, *paskotėnî·ncės*, *trėtî·ncės* ir kt. (Pavandenė). Apie vėlesnę, nuo visos būdvardžio paradigmos pareinančią nazalizaciją šiuo atveju įtikinamai yra rašęs P. Aruma¹¹.

c) Įvardžių dgs. vardininkas, pvz.: *šî·n* „šie“ (*šî·n kràštā· stā·tê· šnėk*), *ànî·n* „jie“ (*eš vaikū·kò kaz gė·ra, kã pa·ug ànî·n, î·ška mėrgūos*), *vėsuokî·n* „visokie“ (*e[š] šû·la „suolo“ par vesė·lė bū·dã·va vėsuokî·n ešperkėmâ·*) ir kt. (Pavandenė); *kėtuokî·n* „kitokie“ (*kėtuokî·n žmūonės palė·ka, kî·mb prî·šâ·s, nepasėdû·d*) ir kt. (Vidsodis). Iš šiuo atveju *n* prie galūnės buvo pridėtas dėl čia aprašomųjų tarmių polinkio galūninius, iš senovės išlikusius *i·n* (kitais atvejais *u·n*) apibendrinti visiems linksniams, turintiems galūnes *i·* (ir *u·*), daugeliu atvejų pagal tarmės dėsnius atsiradusias iš *ie*, *uo*. Šią mintį gali paremti ir Pavandenės tarmės įvardžio *šis* paradigma:

V.	<i>šės</i>	<i>šî·n</i>
K.	<i>šūo</i>	<i>šū·n</i>
N.	<i>šė·m</i>	<i>šî·ms</i>
G.	<i>šî·n</i>	<i>šòs</i>
In.	<i>šū·mė</i>	<i>šė·s</i>
Vt.	<i>šėmė</i>	<i>šū·ncė</i>

⁹ K. Būga, RR, I, Vilnius, 1958, 588; P. Arumaa, op. cit., 83. F. Špechtas net manė, kad šisrieveiksmis susijęs su galininko linksniu (F. Specht, Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski, II, Leipzig, 1922, 176).

¹⁰ J. Gerullis ir Chr. Stang'as, Lietuvių žvejų tarmė Prūsuoše, Kaunas, 1933, 57.

¹¹ P. Arumaa, op. cit., 22.

d) Tam tikrų žodžių šaknis: 1. prieš pučiamuosius priebalsius: *glû·ncnēs* „gluosnis“, *trī·nc* „trys“ (Varniai); *bû·ndžę* „buožė“, *skî·nsc* „skystas“, *gî·ncla* „gysla“, *trī·nc* „trys“ (Pavandenė); *skinctê·ms* „skystimas“ (Vidsodis), *guñdžī·s* „gūžys“, *triñ·c* „trys“, *skî·nsc* „skystas“, *gî·ncluotas* „gyslotos“ (Kuršėnai)¹² ir t.t. Šiuo atveju įvairių žodžių su išpraustiniu *n* yra ir dounininkų šnektose, išlaikiusiose sen. *an* (> *on*), *en* (> *en*), *in*, *un* prieš pučiamuosius priebalsius (pvz., *gû·ndži* „gūžį“, *mû·ncà* „mūsa“, *gî·ncla* „gysla“, *skî·nsc* „skystas“ (Raudėnai, Ūbiškė), *trī·nc* „trys“, *skî·nctâ·ls* „skystalas“ (Trýškiai) ir t.t.). Tuo tarpu dounininkų tarmių vns. naudininkas, pvz., *vã·kôu*, dgs. vardininkas, pvz., *an̄ēi*, baigiasi ne galūnėmis *i·*, *u·* ir neetimologinio *n*, atsirandančio dėl paradigmos sistemos, gauti negalėjo, o į šaknį išpraustas *n* šių tarmių sistemos nepažeidė. 2. Prieš sprogstamuosius priebalsius *k*, *g* ir *t*: *nî·nkštēs* „nykštys“, *knî·ngà* „knyga“ (Pavandenė, Vidsodis ir t.t.), *snî·nks* „sniegas“ (Vaiguva) ir kt. Dounininkų tarmėse šiuo atveju taip pat gali atsirasti *n* (žodžiuose *nî·nkštis*, *knî·ngà* ir kt.), tik reikia pridurti, kad čia neetimologinį *n* turi ir tos tarmės, kurios prieš pučiamuosius sen. *an*, *en*, *in*, *un* neišlaikė, pvz.: *gànî·nklà* „ganykla“, *nî·nkštis* „nykštys“, *nî·ntis* „nytys“ (Plūngė, Pläteliai).

Visi šitie faktai ir mintys kalba apie *n* pridėjimą ir formose *šû·n*, *ròdũ·n* (*rudũ·n*) ir kt. Žvilgtelėjus į priebalsinio kamieno daiktavardžio paradigmą (Pavandenės tarmėje)¹³, žinant žemaičių dūnininkų palinkimą dėlėti *n* prie daugelio galūninių *u·*, *i·*, nedidelį, iš dūnininkų tarmių neišeinantį plotą, kur šios formos vartojamos, apie jų kokį senumą negali būti ir kalbos. Tą rodo ir Vaiguvos tarmės formos *rudũ·n*, *sesũ·n* su ilgu pirmuoju antrinio dvigarsio sandu, kai tuo tarpu pirminio dvigarsio pirmasis sandas paprastai yra trumpas (pvz., *šũñ·cti* ir kt.). Taip yra manęs ir K. Būga¹⁴. Todėl drąsiai galima sakyti, kad formos *sesũ*, *šũ* lingvistinėje literatūroje atsirado dėl netikslaus tarmės garsų transponavimo, o iš tiesų tėra tik formos *sesuõ(n)*, *šuoõ(n)*, gavusios neetimologinį *n* nedideliame žemaičių dūnininkų tarmių plotyje.

¹² Vertas dėmesio kaip vienas iš analogijos veikimo faktų ilgųjų balsių *i·*, *u·* sutrumpinimas Kuršėnų tarmėje naujai susidariusiuose dvigarsiuose: jie čia priderinami prie pirminių dvigarsių *in*, *un*, kurių pirmasis sandas Kuršėnų tarmėje visada yra trumpas.

¹³	<i>r ò d ũ · n</i> (reč.)	<i>ròdēnē·</i>
	<i>ròdē·nc</i>	<i>r ò d ę ñ ũ · n</i>
	<i>r ò d ę ñ ũ · n</i>	<i>rodēnî·ms</i>
	<i>rũ·dēnę</i>	<i>rò·dēņos</i>
	<i>rò·dēņo</i>	<i>ròdēnēmēs</i>
	<i>ròdēnie</i>	<i>r ò d ę ñ ũ · n c ę</i>

¹⁴ K. Būga, RR, I, Vilnius, 1958, 397 tt.

Some notes about forms *šũ*, *sesũ*

S u m m a r y

The short lingual analysis of žemaičiai dialects noun consonantial stem forms *šũ*, *sesũ* allowed us to draw the conclusion that these forms appeared as a result of wrong transponated forms *šun*, *sesun* of žemaičiai dūnininkai (Važniai, Pāvandenė, Váiguva) in the literature language. It happened in this way when the consonant *n* appeared as a result of the latter nasalisation of vowels *i*, *u* which descended from diphthongs *ie*, *uo* in these dialects.